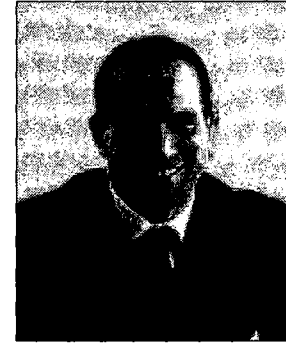

З почуттям глибокої поваги вітаю Вас, Ярославно Миколаївно,
з Днем народження!

Бажаю Вам здоров'я, щастя, довгих років життя, професійних
успіхів та творчого натхнення!

З повагою,
В.І. Труба

В'ячеслав Труба,
*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри цивільно-
правових дисциплін
Одеського національного
університету ім.І.І.Мечникова*

СІМЕЙНІ ПРАВОВІДНОСИН ЯК ВИД СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Сучасні науковці, формуючи свої позиції з певних питань, досить часто відмовляються від висловленого колегами раніше. Однак, накопичений досвід становлення основоположних інститутів сімейного права полягає в тому, що раніше висловлені думки і видані праці проклали шлях до сьогоднішнього розуміння явищ і процесів, що відбуваються в правовій науці і законодавстві. Це зауваження стосується багатьох спірних й на сьогодні проблем. Однією з таких є проблема сімейних правовідносин.

Поняття сімейних правовідносин є одним із фундаментальних, і, водночас, спірних понять теорії сімейного права. Будучи різновидом суспільних відносин і правовідносин в загальнотеоретичному розумінні, вони мають притаманну тільки їм специфіку.

Визначаючи поняття правовідносин, слід виходити з їх сутності і одночасно розглядати їх в органічному взаємозв'язку з іншими видами суспільних відносин, в діалектичній єдності з суспільними процесами, які відбуваються в суспільстві, і з врахуванням якісної своєрідності правовідносин як виду суспільних відносин.¹ Так, зі зміною суспільних процесів в державі,

¹ Шевченко Я.Н. Совершенствование законодательства о семье (Теоретические проблемы соотношения гражданского и семейного законодательства). – К.: Наукова думка 1986. – С.77.

відповідно змінюється законодавство України, бачення законодавцем і науковцями правової регламентації видів сімейних правовідносин, їх суб'єктного складу, змісту суб'єктивних прав і юридичних обов'язків учасників сімейних правовідносин.

Загальноновизнано, що тільки поява відповідного юридичного факту зумовлює виникнення, зміну або припинення правовідносин. Отже, до появи юридичного факту, яким є факт реальної дійсності, правовідносин немає в природі і, таким чином, ні про яке існування правовідносин у відриві від фактичних суспільних відносин не йдеться.²

Загальна теорія права розробляє проблему правовідносин через категорії суб'єкта, об'єкта і змісту. Прийнято вважати, що вказані категорії є необхідними структурними елементами будь-яких правовідносин, зокрема й сімейних. Крім того, саме через них сімейні правовідносини відрізняють від правовідносин суміжних з сімейною галуззю права³.

На сьогодні, однак існують певні складнощі у визначенні поняття сімейних правовідносин. Однією з причин є складність визначення такого їх елемента як суб'єкт сімейних правовідносин. Відомо, що за СК України поняття сім'ї та її складу трактується досить широко і неоднозначно. Так, ч. 2 ст. 3 СК України встановлює, що сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Я.М.Шевченко неодноразово піддавала критиці це визначення в цілому і кожну з його складових.⁴

Одночасна наявність трьох елементів, покладених в основу правового визначення поняття «сім'я», а саме – 1) особи, які спільно проживають, 2) пов'язані спільним побутом, 3) мають взаємні права та обов'язки, в житті не завжди може спостерігатися. Так, особи, які спільно проживають можуть не складати

² Шевченко Я.Н. Совершенствование законодательства о семье (Теоретические проблемы соотношения гражданского и семейного законодательства). – К.: Наукова думка 1986. – С.77.

³ Див.: Шевченко Я.Н. Совершенствование законодательства о семье (Теоретические проблемы соотношения гражданского и семейного законодательства). – К.: Наукова думка 1986. – С.77-79.

⁴ Див.: Шевченко Я.М. Проблемы нового Семейного кодекса Украины // Проблемы законности : Республик. міжвідомч. наук. зб. – Харків: НЮАУ ім.Я.Мудрого, 2003. – Вип.63. – С.5-6.

сім'ю у випадку проживання в одному житловому приміщенні матері чоловіка, який помер, і жінки цього померлого чоловіка. Проживаючи спільно, вони можуть вести окремо побутове господарство, а взаємних прав взагалі не мають. І, навіть у разі, якщо й пов'язані спільним побутом, сім'єю можуть не вважати як самі себе, так і відповідно до норм галузевого законодавства. До того ж ч. 3 ст. 3 СК України закріплено, що права члена сім'ї має одинока особа.

Сімейний кодекс закріплює досить широке коло учасників сімейних відносин (ст. 2 СК України), врегульовуючи сімейні особисті немайнові та майнові відносини між: подружжям; батьками та дітьми; усиновлювачами та усиновленими; між матір'ю та батьком дитини щодо її виховання, розвитку та утримання; між бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками рідними братами та сестрами; мачухою, вітчимою та падчеркою, пасинком; іншими членами сім'ї, визначеними у ньому. А цими, іншими членами сім'ї, судячи з ч. 4 ст. 3 СК, яка встановлює, що сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства, може бути будь-хто.

Щодо названого положення ч. 4 ст. 3 СК Я.М.Шевченко пише, що воно встановлює «безмежно розмите і невизначене поняття для шляхів створення сім'ї, вказуючи, що вона створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом, і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства. Які це можуть бути підстави, можна лише здогадуватися, але, безумовно, до справжніх сімейних відносин (шлюб, кровна спорідненість, усиновлення) вони ніякого відношення не мають.»⁵ Сама ж З.В. Ромовська пояснює, що поняття сім'ї, наведене в СК, виходить з основних ознак сім'ї, якими вона вважає спільне проживання, а також наділення членів сім'ї цілою системою прав та

⁵ Шевченко Я.М. Проблемы нового Семейного кодекса Украины // Проблемы законности : Республик. міжвідомч. наук. зб. – Харків: НЮАУ ім.Я.Мудрого, 2003. – Вип.63. – С.6.

обов'язків, які зумовлені саме їхнім спільним проживанням⁶. Як відомо, класичними підставами для визначення поняття «сім'я» в сімейному праві вважається шлюб, кровна спорідненість, усиновлення.

Складнощі у визначенні членства в сім'ї, а звідси й поняття сімейних правовідносин додає те, що за чинним сімейним законодавством правові наслідки майнового характеру має спільне проживання чоловіка та жінки, які не перебувають у шлюбі між собою (ст. 74, 91 СК України). До прийняття нового СК України фактична поведінка чоловіка та жінки безвідносно до норми права не вважалася сімейними або шлюбними правовідносинами. Слід погодитися з І.В. Жилінковою, яка пише, що запроваджуючи такі норми «законодавець намагається надати юридичного визначення відносинам, які реально існують і більш того – мають широке розповсюдження... це спроба нормативного упорядкування відносин, які до цього часу розвивалися стихійно.»⁷ Слід також погодитися з нею, що в СК ця ідея не набула завершеного вигляду.

На нашу думку, розширення змісту терміну «сім'я» видається необґрунтованим, призводить до втрати науковим терміном належної йому суворості, визначеності і як наслідок – до проблем і спорів при правозастосуванні. Зауважимо, що ми проти необґрунтованого розширення змісту терміну «сім'я» саме в сімейному праві. Що стосується інших галузей права та законодавства (наприклад, фінансового, житлового, права соціального забезпечення тощо), де членство в сім'ї безпосередньо пов'язане із соціальним і правовим захистом членів сім'ї працівників окремих професій, де за основу беруться інші, ніж у сімейному праві, критерії віднесення до членів сім'ї (зокрема, місце і час проживання того чи іншого члена сім'ї, джерела утримання тощо), то тут зміст поняття «сім'я» є іншим, коло членів сім'ї, є значно ширшим. Ознаки, притаманні учасникам сімейних

відносин в інших галузях права, не підпадають під загальні характеристики суб'єктів сімейного права.

Сімейні правовідносини залежно від притаманних їм ознак можна класифікувати на декілька груп.

Відповідно до змісту прав та обов'язків, які пов'язують суб'єктів сімейних правовідносин, правовідносини поділяться на особисті немайнові та майнові сімейні правовідносини. Хоча така позиція заперечувалася Є.М. Ворожейкіним, який стверджував, що думка про одночасне існування між подружжям цілої серії правовідносин – особистих немайнових, майнових є помилковою, і вважав, що між подружжям існують лише одні, шлюбні (подружні) правовідносини, які включають сукупність прав і обов'язків подружжя: особистих, з приводу спільної власності, зі взаємного матеріального утримання. Шлюбні (подружні) правовідносини виникають з укладенням шлюбу і припиняється з припиненням шлюбу. Вони є різновидом сімейних правовідносин⁸. Не заперечуючи проти того, що шлюбні (подружні) правовідносини є різновидом сімейних правовідносин, водночас вважаємо, що це не виключає їх поділу на особисті немайнові та майнові.

Наведена позиція Є.М. Ворожейкіна щодо невизнання існування між подружжям особистих немайнових, майнових правовідносин, пояснюється, зокрема, сучасною йому політико-правовою ідеологією, яка, заперечуючи право власності, закріплювала безумовну рівноправність подружжя, і не передбачала існування шлюбного договору. На цю та інші слабкі сторони позиції зверталася увага в сучасних публікаціях⁹.

Відповідно до підстав, з якими законодавство пов'язує виникнення сімейних правовідносин, відрізняють правовідносини, які виникають зі шлюбу, спорідненості, усиновлення. Деякі автори сюди відносять й інші підстави, наприклад С.О. Муратова – інші форми влаштування дітей, позбавлених батьківського

⁶ Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар / З.В. Ромовська. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – С.19-20.

⁷ Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. І.В. Жилінкової. – Х.: Ксилон, 2008. – С.19.

⁸ Семейные правоотношения в СССР / Ворожейкин Е.М. – М.: Юрид. лит., 1972. – С.94-95.

⁹ Правоотношения собственности супругов / Слепакова А.В. – М.: Статут, 2005. – С. 18.

підкування¹⁰, Б.М. Гонгало – відносини з опіки та підкування, прийняття дітей на виховання¹¹, Ю.С. Червоний – опіку та підкування і, навіть, патронат¹², що видається досить спірним. На обґрунтування цього скажемо таке.

Сімейні правовідносини відрізняються низкою особливостей. Для них характерний чітко визначений суб'єктний склад. Як правило, сімейні правовідносини носять триваючий характер, що дозволяє дитині постійно отримувати необхідну охорону і захист своїх прав і інтересів. У сімейних правовідносинах відсутня така риса як вартісність, яка має значення, хоча і не визначальне, у відносинах при влаштуванні дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського підкування.

Підґрунтям відносин в сімейному праві можна назвати взаємність, але вона також не має визначального значення. Законодавець поширює обов'язки з утримання батьків тільки на повнолітніх дітей і тільки за наявності спеціальних умов. Тим часом, обов'язки батьків існують завжди і носять безумовний характер. Що стосується взаємності прав та обов'язків між дітьми з одного боку, і повнолітніми особами, які взяли на виховання та утримання в свої сім'ї дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського підкування, з іншого, то тут таких «взаємозаліків» не існує. У відносинах з опіки та підкування, а також таких формах влаштування дітей як дитячий будинок сімейного типу, прийомна сім'я, патронат тільки одна сторона є зобов'язаним суб'єктом, тільки опікуни, піклувальники, батьки-вихователі, прийомні батьки, патронатні вихователі у цих відносинах своєю поведінкою можуть порушити або ж виконати обов'язок. Натомість підопічні їм особи, стосовно яких має відбутися названа поведінка, виступають тільки об'єктом такої поведінки, наділені тільки правами. У підопічних осіб відсутній обов'язок

¹⁰ Семейное право: Учебник / С.А. Муратова. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. – С.39-40

¹¹ Семейное право: Учебник / Гонгало Б.М., Крашенинников П.В., Михеева Л.Ю., Рузакова О.А.; Под ред. П.В. Крашенинникова. – М.: Статут, 2007. – С.11.

¹² Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / За ред. Ю. С. Червоного. – К.: Істина, 2003. – С.9, 22, 376.

утримання (аліментування) осіб, які ними опікувалися в результаті виконання покладених на них державою повноважень.

Таким чином, віднесення правовідносин з влаштування дітей, позбавлених батьківського підкування (крім, звичайно, усиновлення), а також відносин з опіки та підкування до сімейних є дещо сумнівним, що опосередковано доводять автори зазначених положень (С.О. Муратова, Б.М. Гонгало), зазначаючи, що сімейні правовідносини мають триваючий характер, їх строк не визначається, вони не мають чітко визначених часових меж¹³. Як відомо, опіка та підкування по відношенню до дітей триває відповідно до досягнення дітьми певного віку або одужання, по відношенню до дорослих – до одужання, інші форми влаштування дітей (дитячий будинок сімейного типу, прийомна сім'я, патронат) – до досягнення дітьми повноліття, або до закінчення строку дії договору. Призначаючи опікунів та піклувальників, укладаючи договір з батьками-вихователями, прийомними батьками, патронатними вихователями, держава в особі органів державної влади або місцевого самоврядування встановлює суб'єктам зазначених правовідносин час для певних активних дій, направлених на виконання покладених на них обов'язків, здійснення певних прав тощо. при цьому в цих правовідносинах суб'єкт, як правило, може вільно обирати строки. З досягненням же дитиною, яка пов'язана з сім'єю кровною спорідненістю, усиновленням, певного віку, пов'язуються зміни в правах і обов'язках батьків і дітей, але сімейно-правові відносини не припиняються (наприклад, продовжуються або можуть виникнути правовідносини з взаємного утримання, спадкування).

Зважаючи на це, відносини, що складаються в процесі влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського підкування, з використанням будь-якої форми, закріпленої в Розділі IV Сімейного кодексу України, крім усиновлення, не є сімейно-правовими відносинами. Ці відносини будуються на засадах домовленості між державою та особами, які беруть дитину в сім'ю на виховання та утримання. Ці відносини мають

¹³ Семейное право: Учебник / С.А. Муратова. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. – С.19; Семейное право: Учебник / Гонгало Б.М., Крашенинников П.В., Михеева Л.Ю., Рузакова О.А.; Под ред. П.В. Крашенинникова. – М.: Статут, 2007. – С.11.

терміновий характер – тривають до досягнення особою певного віку, до поновлення батьківських прав або до появи батьків дитини, зумовлюються станом здоров'я підопічних дітей та осіб, які замінюють батьків, а також можуть припинятися у разі, коли виникли несприятливі умови для виховання дітей та спільного проживання з особами, які замінюють батьків. Особи, які беруть на себе обов'язки з утримання та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, виконують їх на оплатних засадах.

Це ж стосується відносин, які виникають у зв'язку зі встановленням опіки та піклування щодо підопічних – повнолітніх фізичних осіб. Їх також неможна вважати сімейно-правовими – вони мають терміновий характер і пов'язуються з такими подіями як видужання підопічної особи, поліпшення її психічного стану, припиненням зловживати спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо.

Стосунки між особами, які взяли в свої сім'ї для утримання та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також між підопічними – повнолітніми фізичними особами та опікунами/піклувальниками насправді можуть складатися на кшталт сімейних. В їх основу покладені доброзичливість, любов, піклування, формуватися глибокі теплі емоційні відносини з членами сім'ї, які самі по собі не тягнуть правових наслідків. Створюються так звані «квазі-сім'ї»¹⁴. Квазі-сімейні відносини певною мірою можуть опосередковувати відносини сімейно-правові, наприклад, у разі переходу від таких форм влаштування дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, як опіка та піклування, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, патронат до усиновлення.

З точки зору підстав, з якими законодавство пов'язує виникнення сімейних правовідносин, слід також розглянути питання правового регулювання фактичних шлюбних відносин. З прийняттям СК України законодавець зробив спробу надати

¹⁴ Кузнецова И.М., Михеева Л.Ю. Сущность опеки (попечительства) как формы устройства физических лиц // Проблемы гражданского, семейного и жилищного законодательства. Сборник статей. – М.: Городец, 2005. – С.110.

юридичного значення фактичним шлюбним відносинам. Як зазначає І.В. Жилінкова, «Вперше за багато років фактичне подружжя набуло прав та обов'язків, які практично співпадають за обсягом з правами та обов'язками подружжя. Принаймні така ситуація склалася в майновій сфері»¹⁵. Слід погодитися з І.В. Жилінковою в тому, що в СК ідея нормативного упорядкування фактичних шлюбних відносин не набула завершеного вигляду. Складається враження, що законодавець не «ризикнув» назвати речі своїми іменами і в ст. 3 СК України прямо визнати, що сім'ю складають особи, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу. Однак, це було б краще, ніж включати в Закон таку вкрай нечітку фразу як «інші підстави, не заборонені законом і такі, що не суперечать моральним засадам суспільства».¹⁶

На нашу думку, сучасна деформалізація шлюбу є негативним явищем. Правове визнання фактичних шлюбів знала наша країна за радянських часів, і це справедливо критикувалося сучасними науковцями, зокрема М.В. Антокольською, яка зазначає: «Паралельне існування фактичного і зареєстрованого шлюбу ні до чого, крім правової невизначеності, плутанини і підриву принципу моногамії, привести не могло. Зокрема, виникла необхідність вирішити проблему «конкуренції» між фактичним і зареєстрованим шлюбом. Невирішенням залишалося також питання про паралельне існування декількох фактичних шлюбів.»¹⁷ Це ж саме стосується й правового регулювання фактичних шлюбних відносин за сучасним законодавством України з однією лише обмовкою, що конкуренції між фактичним і зареєстрованим шлюбом не може бути. Першій все ж таки має надаватися зареєстрованому шлюбу. Ще Г.М. Свердлов зазначав, що мета та призначення реєстрації шлюбу зводиться не тільки до того, що є доказом наявності шлюбу, а й до того, що за допомогою такої реєстрації досягається державне визнання

¹⁵ Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. І.В. Жилінкової. – Х.: Ксилон, 2008. – С.19.

¹⁶ Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. І.В. Жилінкової. – Х.: Ксилон, 2008. – С.19.

¹⁷ Семейное право: Учебник / Антокольская М.В. – М.: Юристъ, 2003. – С.70

шлюбу¹⁸. Конкуренція може існувати у разі наявності декількох фактичних шлюбів.

Однак тривале проживання жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою, а також проживання з ними їхньої дитини, не можна відносити до підстав, з якими законодавство пов'язує виникнення сімейних правовідносин. Суспільні відносини набувають форми правовідносин тільки тоді, коли вони регулюються правовими нормами. Очевидним є те, що фактичні шлюбні відносини не мають належного співвідношення з нормою права. Наявність факту тривалого проживання зазначених осіб є підставою для виникнення майнових наслідків, подібних тим, що настають у разі розірвання зареєстрованого в законному порядку шлюбу, а саме – права на утримання (відповідно до ст. 91, 76, ч. 2-4 ст.84 ст.86, 88 СК України).

Підсумовуючи, слід сказати, що точне дефінування поняття «сімейні правовідносини» неможливе доти, доки неможливо точно визначити його елементи та їх зміст.

¹⁸ Брак и развод / Свердлов Г.М.; Отв. ред.: Серебровский В.И. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – С.14.